

A FORDÍTÁSTUDOMÁNY MŰHELYÉBŐL

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

Posztszocialista konnotációk Viktor Jerofejev magyar fordításaiban „Stílus, stílus, stílus”

Viktor Jerofejev az orosz irodalom bár vitatott, de külföldön is az érdeklődés közép-pontjában álló új alakja. Az *Orosz szépség*, az *Utolsó ítélet* szerzője újabb, *Férfiak* című könyvében az esszé és az elbeszélés határán álló írásait gyűjtötte össze (Jerofejev 1998). Témája a „mai orosz férfi”, s ezen keresztül a mai orosz valóság, ahogy azt Jerofejev látja. A kötet magyar nyelvű fordítása szintén 1998-ban jelent meg (Jerofejev 1998a).

„Az orosz férfi – jelenti ki Jerofejev – a megadást, kapitulációt hirdető fehér zászlóval a kezében fogadja a 21. századot.” Az orosz férfiakról mint a „nadrágban járó felhőkről” ír Jerofejev, de nem abban a gyöngéd hangnemben, ahogy ezt azonos címmel annak idején Majakovszkij tette, hanem mint egy fantomjelenségről: „Mi a hiányjel nyelvén szólalunk meg. Az orosz férfi már/még nem létező jelenség. Az orosz férfi létezett, az orosz férfi nincs, az orosz férfi lehet hogy lesz. Ilyen a dialektika.”

A 35 mozaikból álló szöveg, amelyet a téma és a stílus egysége fog egybe, a próza és az esszé műfaji határán egyensúlyoz. Viktor Jerofejev a férfit minden elképzelhető és elképzelhetetlen helyzetben vizsgálata tárgyává teszi. Ír a kulturális beidegződésekről, a férfi-nő kapcsolat fonákjának bárdolatlanságairól. A férfiviselkedés kódexét formálgatva, mint mindig, Viktor Jerofejev másról és másokról szól ugyan, de penge-éles őszinteséggel és öniróniával sajátmagáról is beszél.

Elemzésünk tárgya a kötetben szereplő „Stílus, stílus, stílus” című írásnak magyar fordítása Gy. Horváth László tollából. Az író megítélése szerint a posztszocialista orosz ember stílusát vesztett személyiség. Sok szempontból tanulságos, hogyan és miért éppen úgy adja vissza egy szintén posztszocialista kultúra fordítója Jerofejev nyelvi minősítéseit a maga nyelvén, a mi esetünkben magyarul. A stíluselemzés a fordításelemtől szempontjából is számos kérdést vethet fel.

Rövid kiemelt szövegrészletünkben ilyen megközelítésből vegyük szemügyre az eredeti Jerofejev-stílust és a magyar szövegváltozatot.

Jerofejev stílusának minősítő konnotációi

Az összbenyomás érzékeltetésére itt csupán egy bekezdésnyi terjedelmű szövegrészletet vizsgálunk meg a műből és a magyar fordításból. A stílélmakat hordozó szövegrészeket mindkét helyen kurzívval emeltük ki:

А правительственная элита! Костюмы *надели*, а носки не сменили – в коротких, васильскового цвета *щеголяют*. У нас вся коррупция – производное от этих носков. Воровство – знак бесстыльности. Или интеллигенция: о Джойсе-Борхесе рассуждают, а сами одеты, причесаны – *совки совками*. Разрыв между формой и содержанием? Но я не верю в бесформенное содержание. Денег не хватает? Да разве в деньгах дело! Американский ковбой тоже был *небогатым человеком*. А еще все удивляются, почему русские на Западе не „*проходят*”, почему после краткой моды на перестройку все от нас отвернулись, „искусство” *покупать перестали*. Да потому, что мывыглядим *смехотворно*. И русские нищие экскурсии – *курам на смех*. И *новые русские* в своих *малиновых* пиджаках – тоже *курам на смех*. Одни недоодеты, другие – переодеты, но сущность та же – бесстылье.

Na és a vezető elit! Az öltönyt *felhúzták*, de zoknit nem váltottak – még most is ugyanabban a búzavirágkében *illegetik magukat*. Az egész korrupció az ilyen zoknikból eredeztethető nálunk. A lopás a stílustalanság jele. Vagy vegyük az értelmiséget: Joyce-ról meg Borgesről vitatkoznak, de az öltözetük és a frizurájuk – *kiköpött szovi*. Nem egyezik forma és tartalom? Csakhogy én nem hiszek a formátlan tartalomban. Nincs rá pénzük? Pénzkérdés ez? Az amerikai cowboy se volt *valami haj de gazdag*. És egyesek még csodálkoznak, miért *rínak ki* az oroszok nyugaton, a peresztrojka kurta divatja után miért fordult el tőlünk mindenki, miért *nem piacképes* immár a „művészetünk”. Azért, mert *röhejesen* nézünk ki. A koldus orosz turista *kész vicc*. Az *újjgazdag* orosz a *málnapiros* zakójában – az is *kész vicc*. Vannak, akik alulöltözöttek, vannak, akik túl öltözöttek, de a lényeg ugyanaz: a stílustalanság.

Mind az orosz, mind a magyar szöveg rétegeiben a *városi köznyelv* stílusjegyei jelennek meg. *Városi köznyelvről* vagy *városi népnyelvről* akkor beszélünk, ha a beszélő vagy a hallgató stílustulajdonítása szerint az adott szöveg városi népnyelvnek minősülő elemeket tartalmaz, s ezek az elemek uralják a szöveg stílusát (vö: Tolcsvai Nagy 1996, 156). A szerző vagy olvasó stílustulajdonítása a standard norma és a jelen nyelvhasználat szóképzéssel kontrasztján alapul. A szóképzés olyan *minősítő elemi és képi megoldásai* tartoznak ide, amelyek mondatszinten az állítmányi csoport igei vagy névszói alapú összetevői.

Vegyük sorra a fenti bekezdésnyi szöveg stílushordozóit, a hozzá tartozó mindkét nyelvi konnotációkat, s a szövegegész további, hasonló funkciójú elemait:

Igehasználat mint stílusjegy:

костюмы *надели*
щеголяют
 почему русские на Западе не „*проходят*”
 „искусство” *покупать перестали*

az öltönyt *felhúzták*
illegetik magukat
 miért *rínak ki* az oroszok nyugaton
 nem *piacképes* immár a
 „művészetünk”

Cselekvésminősítések:

мы выгядим *смехотворно*

röhejesen nézünk ki

Névszói minősítő szerkezetek:

одеты, причесаны – *совки совками*
 ковбой тоже был *небогатым человеком*
 русские нищие экскурсии – *курам на смех*
новые русские

az öltözetük és a frizurájuk –
kiköpött szovi
 a cowboy se volt *valami haj*
de gazdag
 a koldus orosz turista *kész vicc*
 az *újjgazdag* orosz

в своих малиновых пиджаках
тоже курам на смех

a málnapiros zakójában
az is kész vicc

A további, helyszűke miatt itt most oroszul nem idézett szövegkorpusz expresszív minősítő nyelvi elemei hasonló képet mutatnak:

Igehasználat mint stíluselem:

сейчас наступает
время стилистического разрыва
она отрывается

már nyakunkon a stílusbeli
szakadás kora
elszáguld

Cselekvésminősítés:

дико косился в полном недоумении
умирать не страшно

bandzsítottak értetlenkedve, gonoszul
meghalni is élvezet

Névszói minősítő szerkezetek:

это была классная форма
пузатые, неуклюжие
какие-то косорылые
немыслимые, уродские
это – катастрофа
мы – наследники совки
„не то”
от навсегда отставших стариков
получающие кайф отстиля
отрыв будет болезненным
это путь русского человека к себе

nagyon menő volt
pocakosak, lomposak
torz pofájúak
valami eszméletlenül lepra
ez az igazi katasztrófa
a komcsiknak vagyunk mi az örökösei
valami, ami nem klappol
a lomha öregektől
akiknek sikk a stílus
ez a nemzedéki konfliktus fájdalmas lesz
ez lesz az orosz ember útja – önmagához

Stílustulajdonítás és stílushatás – a szociokulturális nyelvi cselekvés komponensei

A konnotatív jelentések vizsgálata kapcsán utalnunk kell röviden a nyelvtudományi kutatásokra. A XX. századi nyelvészetben Bloomfield (Bloomfield 1933/1982) és Hjelmslev (Hjelmslev 1943/1983) alapozták meg a konnotáció értelmezését. Hjelmslev a konnotációt, a konnotátorokat olyan „társadalmi vagy szakrális” tartalmaknak tekinti, „amelyeket a közhasználat hozzákapcsol olyan fogalmakhoz, mint nemzeti nyelv, helyi dialektus, zsargon, stilisztikai forma stb.” (Hjelmslev 1943/1983, 188.) Umberto Eco hasonló értelmezésben hozzáteszi: „a konnotáció mindazoknak a kulturális egységeknek a készlete, amelyeket a jelölőnek egy intenciós meghatározása játékba tud hozni, és így mindazoknak a kulturális egységeknek az összege, amelyeket a jelölő intézményesen kiválthat a befogadó tudatában.” (Eco 1972, 108.) Stílus és konnotálás viszonyát a befogadónak a stílushoz való aktív viszonyaként kell értelmeznünk: az olvasó a „kapottból”, azaz a más által létrehozott, fizikailag észlelhető nyelvi megnyilatkozásból indul ki. Stílust rendel hozzá, minthogy vannak a cselekvéshez, szituációhoz, kontextushoz és szövegtípushoz igazodó elvárásai és már meglévő nyelvi és kommunikációs ismeretei. Stílustípushoz hasonlítja az olvasott megnyilatkozást, s ennek a hasonlítás-

nak az alapján besorolja valamely típusba, azaz hozzárendeli értelem-összetevőként annak stílusát. A stílustulajdonítás a befogadó belső, mentális cselekvése. A stílushatás nem más, mint a stílustulajdonításban felismert stílusértelem által az olvasóban kiváltott értelmi és/vagy érzelmi következmény. A stílus tehát értelemösszetevő, amely közösségileg és egyénileg számon tartott szociokulturális alapon működik, a megformáltságból ered és a pragmatikai tényezők között lép fel, a hatás pedig az általa kiváltott értelmi és érzelmi állapot (vö. Jauss 1991, 738–42, Tolcsvai Nagy 1996, 87–89). Mind a fordító, mind kora magyar olvasója műfajilag és tematikájában stílustulajdonítása támpontjául számos anyanyelvi kortársírótól meríthetett: Többek között – bizonyos szövegszerkezeti, stilisztikai megoldások kapcsán egy csoportban említve – ilyen Esterházy, Schwajda, Spiró, Kornis, Vámos. A magyar irodalom e képviselőinek műveit a fordításra, fordíthatóságra vonatkozó szövegstilisztikai megközelítés szerint más helyen már alkalmunk volt elemezni (Cs. Jónás 1997, 37–47).

A posztszocialista konnotációk – tíz évvel a rendszerváltás utáni Kelet-Európában – egy adott befogadói csoporthoz tartozó, az előző rendszert minősítő negatív érzelmi stílustulajdonításoknak az összessége. A stílusazonosítás szintjén ezt érzékeltette a fordító, Gy. Horváth László Jerofejev eredeti szövegében, ahogy az általunk is kiemelt minősítő szövegrészekben erre szemléltető példát hoztunk. A fordítói alapállás: az orosz eredetiben is negatív stílushatásnak a közvetítése az általa elképzelt olvasói értékhorizont számára. Ezt a horizontot Gy. Horváth László magyar részről még kritikusabbnak, még kevésbé toleránsnak ítéli meg, s ez a magyarázata annak, hogy a fordítás általunk is kiemelt megfeleltetéseiben a szinonimák még sarkítottabban elítélő tartalmúak, így a fordítás tovább fokozza az amúgy is negatív jerofejevi értékrendet. A negatív minősítés fokozását két úton éri el a fordítás. Egyfelől a szinonimabokorból mind az igei, mind a névszói minősítő elemek expresszívabb magyar megfelelőit választja, másfelől a városi népnyelv szlengfordulataival, szövegszerkezeteivel élve, mintegy az utca embere össznépi ítéletének megfellebbezhetetlenségét, tapasztalati objektivitását sugallja.

A forrásnyelvi szöveg stílustartalmát az alábbiakban egy csillaggal (*), a fordításban érzékelhető expresszivitás mértékének növekedését két csillaggal (**) jelezve, a kiemelt fordulatokban a következő eltolódást tapasztaljuk. (Lásd a 77. lapon.)

Összehasonlításunkhoz a saját tapasztalati, kognitív stílusértékelésünkön túl segítségül hívtuk a *Magyar szókincstár* (Kiss 1998), az *Orosz-magyar sajtónyelvi szótár* (Kugler 1998) és „A XX. század végének orosz nyelvi értelmező szótára” (Szkljarevszkaja 1998) szócikkeit és a nyelvhasználattal foglalkozó legújabb magyar és orosz szakirodalmat (Balázs 1998; Saposnyikov 1998).

A fordításelmélet rámutat arra, hogy a kommunikatív ekvivalencia megteremtéséhez a kommunikatív cél, a szituáció azonosságán a megjelenítő stílus, a mondattani és nyelvi jelek szintjén fellelhető megfeleltetésen keresztül jut el a fordító. Jerofejev írása az orosz stílustalanságot, a nemzeti identitás hiányát állítja pellengérré. Ezért kulcsfontosságú az orosz minősítő stíluselemek, stilmák fordítása, nem kevésbé a fordítások feltételezett befogadói magatartást tükröző megoldása.

Az értékelő minősítés és a hozzá tartozó konnotáció a magyar olvasó számára csak funkcionálisan azonos célnyelvi szövegben valósulhat meg. Az orosz minősítő stilmák sorát tehát vagy tartalmilag ekvivalens magyar megfelelővel kell megadni, vagy ennek hiányában jelentésüket úgy kell kompenzálni, hogy az megfeleljen az orosz szöveg-

Orosz szó szerinti tartalom	Magyar fordítás
öltönyt vettek fel, öltönyt öltöttek magukra (*) feszítenek, kérkednek (*)	az öltönyt felhúzták (*) illegetik magukat (**)
Nyugaton az oroszok miért nem „mennek el” (*) a „művészetüket” már nem veszik (*) nevelésesen néznek ki (*) tipikus szövi (*)	miért rínak ki az oroszok nyugaton (**) nem piacképes immár a „művészetük” (**) röhejesen néznek ki (**) kiköpött szövi (**)
a cowboy se volt gazdag ember (*) a koldus orosz túristautakon –a tyúkok is nevetnek (*) az újoroszok (*) bekövetkezik (*) elszalad (*)	a cowboy se volt valami haj de gazdag (**) a koldus orosz turista kész vicc(**) az újgazdag oroszok (**) nyakunkon van (**) elszáguld (**)
teljes értetlenséggel vadul kancsalítottak (*) meghalni se szörnyű (*) elképzehetetlenek, torzak (*) mi a szoviknak vagyunk örökösei (*) valami, ami „nem az igazi” (*) örökre elmaradott öregektől (*) az elszakadás fájdalmas lesz (*) akiknek a stílus kész élvezet (*)	bandzsítottak értetlenkedve, gonoszul(**) meghalni is élvezet (**) valami eszméletlenül lepra (**) a komcsiknak vagyunk mi az örökösei (**) valami, ami nem klappol (**) a lomha öregektől (**) ez a nemzedéki konfliktus fájdalmas lesz (**) akiknek sikk a stílus (**)

egész értékrendszerének. Gy. Horváth László 1998-as fordítása azt mutatja, hogy a beszédcselkvés szintű kommunikatív ekvivalenciához, a szövegszintű kontextuális ekvivalenciához vezető elemző utat nem elegendő egyszer végigjárni (vö. Klaudy 1997, 104). A vizsgált magyar fordítás Jerofejev nyelvének értékelő, minősítő stílushordozói – amelyek egyébként is tele vannak a kelet-európai olvasó posztszocialista értéktársításaira támaszkodó stíluselemekkel – még tovább fokozza, mintha a magyar olvasó, akinek magának is megvannak a maga korhoz, társadalomhoz, politikához kötött asszociációi – ezt igényelné. Ez a fordítói magatartás a befogadó elképzelt igényeit állítja középpontba, nem pedig az eredeti szövegtartalmat. Joggal gondolná pedig a gyanútlan olvasó, hogy az orosz szöveg ugyanolyan mélységű szinonimákat használt, mint amilyenek a célnyelvi szövegben megjelennek. Nem kétséges ugyanakkor, hogy különösen nehéz a dolga a fordítónak, ha mértéktartó akar lenni egy történelmileg is motivált kordivat stílusjegyeinek csábító lehetőségeivel szemben. Ám képzeletben lépünk tovább az időben, akár a redszerváltozás után született korosztály valóságélményeire, nyelvben is rögzült világlátására gondolva. Mind Jerofejev, mind magyar fordításai – ma még mindannyiunk számára, régióink közös tapasztalati háttérére hivatkozva elemezhetőnek vélt stílusértékei – kultúratörténeti adalékká válnak, és csak történészek és nyelvészek kutatásaira támaszkodó lábjegyzetek birtokában lesznek a következő nemzedékek számára megfejthetők.

Vizsgálódásunk következtetései ezen a ponton túlmutatnak a hiteles fordítás mibenlétének elméleti kérdésein. Bizton állíthatjuk azonban, hogy a korhoz és helyhez kötődő konnotatív tartalmak, stílusbeli változások nem csupán a nyelvet beszélő kulturális közösség mentális arculatának, azonosságtudatának, eszmei útkeresésének pillanatnyi állapotát jelző látletelei, hanem ezen túl az élő nyelv működése szempontjából figyelemre méltó folyamatok lenyomatai is, mindig alkalmat és okot adva az újrafordítások lehetőségének.

IRODALOM

- Balázs Géza (1998). *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. A - Z Kiadó, Budapest
- Bloomfield, L. (1933/1982) A nyelv. In: Antal L. (szerk.) *Modern nyelv- elméleti szöveggyűjtemény* II. Tankönyvkiadó, Budapest
- Cs. Jónás Erzsébet (1997). A magyar széppróza és dráma újabb szövegszerkezeti sajátosságai a fordíthatóság tükrében. In: *Könyv Dezső Lászlónak*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 37–47.
- Eco, U. (1972). *Einführung in die Semiotik*. W. Fink Verlag, München
- Hjelmslev, L. (1943/1983). Nyelvelméleti prolegomena. In: Antal L.(szerk.). *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény* II. Tankönyvkiadó, Budapest
- Jauss, H. R. (1991). *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. Suhrkamp Taschenbuch, Frankfurt am Main
- Jerofejev, V. (1998) – Виктор Ерофеев, Мужчины. Москва, Издательский Дом „Подкова”
- Jerofejev, V. (1998/a). *Férfiak*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Kiss Gábor (1998) (Főszerk.). *Magyar szókincstár*. Tinta, Budapest
- Kugler K. (1998). *Orosz-magyar sajtónyelvi szótár*. Scriptum, Sze ged
- Klaudy Kinga (1997). *Fordítás* I. Scholastica, Budapest
- Sapoznyikov (1998) – Шапошников В. Н., Русская речь 1990-х. МАЛП, Москва
- Szkljarevszkaja (1998) – Толковый словарь русского языка конца XX в. (Гл. ред. Г. Н. Склярская) Фолио-пресс, Санкт-Петербург
- Tolcsvai Nagy Gábor (1996). *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest